

Η συμβολή της εκπαίδευσης στην ανάπτυξη του ανθρώπινου δυναμικού

Αθανάσιος Λαΐνας*

Περίληψη

Στην εργασία αυτή επιχειρείται μία επισκόπηση της συμβολής της εκπαίδευσης στην ανάπτυξη του ανθρώπινου δυναμικού. Το θέμα αυτό προσείλκυσε το συστηματικό ενδιαφέρον των κοινωνικών επιστημόνων μετά το δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο, οπότε και διατυπώθηκε η θεωρία του ανθρώπινου κεφαλαίου. Σύμφωνα με αυτή, οι δαπάνες για την εκπαίδευση αποτελούν επένδυση και οι αυξημένες απολαβές από την εργασία των εργαζομένων που έχουν υψηλότερο επίπεδο εκπαίδευσης, θεωρούνται αποτέλεσμα της αύξησης της παραγωγικότητάς τους δια μέσου της εκπαιδευτικής διαδικασίας. Παρά το γεγονός ότι αυτή η θετική αξιολόγηση της συμβολής της εκπαίδευσης στην ανάπτυξη του ανθρώπινου δυναμικού παραμένει κυρίαρχη στο πεδίο της θεωρίας και της πράξης, διάφορες αμφισβητήσεις έχουν εγερθεί. Μερικοί θεωρητικοί υποστηρίζουν ότι η εκπαίδευση δεν αυξάνει την παραγωγικότητα των ανθρώπων, την οποία θεωρούν ότι προσδιορίζεται από τα προσωπικά χαρακτηριστικά κάθε ανθρώπου και δεν επηρεάζεται από την εκπαίδευση. Αν και μια τέτοια λειτουργία της εκπαίδευσης δεν είναι δυνατό να αποκλεισθεί εξ ολοκλήρου, οι περισσότεροι ερευνητές απορρίπτουν την ακραία άποψη ότι η εκπαίδευση δεν επηρεάζει την παραγωγικότητα. Ως επίλογος, επισημαίνεται ότι η συμβολή της εκπαίδευσης στην ανάπτυξη του ανθρώπινου δυναμικού είναι δυνατό να μεγιστοποιηθεί δια μέσου του επαγγελματικού προσανατολισμού και της δια βίου εκπαίδευσης.

* Επίκουρος καθηγητής ΠΤΔΕ στο Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων.

1. Εισαγωγικά: εκπαίδευση και αγορά εργασίας

Η εκπαίδευση, ως μία οργανωμένη και συστηματική προσπάθεια της κοινωνίας, υπηρετεί πολλούς και ποικίλους σκοπούς. Οι σκοποί αυτοί αναπτύσσονται και αναλύονται σε κείμενα θεωρητικών παιδαγωγών, ιδιαίτερα μάλιστα αυτών που ασχολούνται με τη φιλοσοφία της παιδείας, τις περισσότερες δε φορές καταγράφονται και σε επίσημα νομοθετικά κείμενα της πολιτείας τα οποία διέπουν την οργάνωση και λειτουργία της θεσμοθετημένης εκπαίδευσης¹. Η έμφαση όμως η οποία έχει δοθεί σε διάφορες χρονικές περιόδους στα επιμέρους στοιχεία των πολλαπλών σκοπών της εκπαίδευσης δεν είναι η ίδια. Αποτελεί κοινή διαπίστωση ότι την τελευταία πεντηκονταετία, δηλαδή από το τέλος του δεύτερου παγκοσμίου πολέμου και μετά, ιδιαίτερη έμφαση έχει δοθεί στους σκοπούς της εκπαίδευσης που σχετίζονται με την αγορά εργασίας και την οικονομική ανάπτυξη των διαφόρων χωρών. Η εκπαίδευση σε μεγάλο βαθμό τείνει να θεωρείται ως ένα μέσον που υποβοηθεί την ικανοποίηση των επαγγελματικών και οικονομικών φιλοδοξιών των επιμέρους ατόμων αλλά και την επίτευξη των οικονομικών και κοινωνικών στόχων ολοκλήρων χωρών, όπως αυτοί προσδιορίζονται από τις κατά τόπους κυβερνήσεις. Η τάση αυτή διαπιστώνεται τόσο στις ανεπτυγμένες όσο και στις αναπτυσσόμενες χώρες, διεθνώς δε έχει αναπτυχθεί εκτενής συζήτηση για τη σχέση της εκπαίδευσης από τη μία πλευρά και της οικονομίας/της αγοράς εργασίας από την άλλη.

Οι θεωρίες οι οποίες έχουν προταθεί για τη σχέση ανάμεσα στην εκπαίδευση και στην οικονομία/αγορά εργασίας είναι δυνατό να ταξινομηθούν και να καταταγούν σε δύο μεγάλες ομάδες (Saunders, 2000, σελ. 684-694). Στην πρώτη ομάδα ανήκουν οι *κανονιστικές/δεοντολογικές θεωρίες* (normative theories), οι οποίες επικεντρώνουν το ενδιαφέρον τους στο ερώτημα ποια πρέπει να είναι η σχέση ανάμεσα στην εκπαίδευση και στην αγορά εργασίας, ενώ στη δεύτερη ομάδα ανήκουν οι *περιγραφικές/θετικές θεωρίες* (positive theories) οι οποίες συνιστούν προσπάθειες που αποσκοπούν στο να περιγράψουν, να αναλύσουν και να εξηγήσουν τις σχέσεις ανάμεσα στην εκπαίδευση και στην αγορά εργασίας και τον τρόπο κατά τον οποίο οι σχέσεις αυτές αναπτύχθηκαν. Οι εκπαιδευτικοί ενδιαφέρονται κυρίως για τις θεωρίες της πρώτης κατηγορίας, επειδή αυτές έχουν ιδιαίτερη πρακτική σημασία για τη δομή και το περιεχόμενο της εκπαίδευσης, ενώ οι κοινωνικοί επιστήμονες και οι ασχολούμενοι με τον εκπαιδευτικό

προγραμματισμό ενδιαφέρονται κυρίως για τις θεωρίες της δεύτερης κατηγορίας².

Στις κανονιστικές/δεοντολογικές θεωρίες είναι δυνατό να διακρίνουμε δύο επιμέρους θεωρητικές προσεγγίσεις. Η πρώτη βασίζεται στην άποψη ότι η πλέον σημαντική, ή έστω μία πολύ σημαντική, λειτουργία της εκπαίδευσης πρέπει να είναι η προετοιμασία των νέων για να υπηρετήσουν το σύστημα της παραγωγής έτσι, ώστε να μεγιστοποιείται η κοινωνική αποδοτικότητα (social efficiency) του εκπαιδευτικού συστήματος. Η δεύτερη βρίσκεται στον αντίποδά της και πρεσβεύει ότι η εκπαίδευση πρέπει να υπηρετεί τα ιδεώδη της ανθρωπιστικής παιδείας και τα ιδανικά της δημοκρατίας χωρίς καμία αναφορά στις ανάγκες της αγοράς εργασίας (παιδοκεντρικές, ανθρωπιστικές, φιλελεύθερες, προοδευτικές κ.λπ. τάσεις στην εκπαίδευση).

Στις περιγραφικές/επεξηγητικές θεωρίες είναι δυνατό να διακρίνουμε ομοίως δύο αντιτιθέμενες θεωρητικές προσεγγίσεις. Η μία βασίζεται στο θεωρητικό υπόδειγμα του λειτουργισμού (functionalism) που αντιμετωπίζει την κοινωνία συνολικά ως ένα ζώντα οργανισμό με τα επιμέρους στοιχεία του σε αρμονική σχέση μεταξύ τους. Μέσα στο πλαίσιο αυτό διαπιστώνεται μία σχέση αντιστοιχίας ανάμεσα στην εκπαίδευση και στην αγορά εργασίας, η προσέγγιση δε αυτή είναι ομολογη με τη δεοντολογική εκείνη προσέγγιση που τονίζει την αναγκαιότητα συντονισμού και αντιστοίχισης της εκπαίδευσης με την αγορά εργασίας. Η δεύτερη θεωρητική προσέγγιση βασίζεται σε μαρξιστικής κυρίως προέλευσης θεωρήσεις οι οποίες, με διάφορες παραλλαγές, βλέπουν τη σχέση της εκπαίδευσης με την οικονομία μέσα από το πρίσμα των κοινωνικών/ταξικών συγκρούσεων και την εκπαίδευση ως κύριο μέσο αναπαραγωγής της υπάρχουσας κοινωνικοοικονομικής δομής.

Αν και οι περισσότεροι από τους εκπαιδευτικούς, τους θεωρητικούς παιδαγωγούς και τους φιλοσόφους θέλγονται και υιοθετούν την άποψη ότι η εκπαίδευση πρέπει να είναι παντελώς ανεξάρτητη από τις ανάγκες της αγοράς εργασίας, εν τούτοις φαίνεται ότι στην πράξη οι περισσότερες από τις σύγχρονες κοινωνίες καθοδηγούνται από το σκεπτικό ότι η εκπαίδευση, κυρίως στις ανώτερες και μη υποχρεωτικές βαθμίδες της, πρέπει να προσαρμόζεται ή τουλάχιστο να λαμβάνει υπόψη της τις ανάγκες της αγοράς εργασίας, ώστε να μεγιστοποιείται η κοινωνική αποδοτικότητα του εκπαιδευτικού συστήματος. Με άλλα λόγια, στην καθημερινή πρακτική κυριαρχεί η αντίληψη ότι ο σχεδιασμός, η ανά-

πτυξη και η υλοποίηση της εκπαιδευτικής πολιτικής πρέπει να προσαρμόζονται ή τουλάχιστο να λαμβάνουν υπόψη τους την ανάγκη προετοιμασίας των νέων για την επαγγελματική τους σταδιοδρομία, προκειμένου αυτοί να ανταποκριθούν στις απαιτήσεις της αγοράς εργασίας. Αυτό επιβεβαιώνεται και από επίσημα κείμενα διεθνών οργανισμών, όπως του Οργανισμού Οικονομικής Συνεργασίας και Ανάπτυξης (ΟΟΣΑ), της Διεθνούς Τράπεζας και της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Επειδή, όμως η ακριβής σχέση της εκπαίδευσης και της αγοράς εργασίας δεν είναι απλή και απόλυτα κατανοητή, οι συζητήσεις και οι διαμάχες ως προς τι πρέπει να διδάσκεται στα σχολεία, πολύ απέχουν από το να λάβουν τέλος.

2. Η θεωρία του ανθρωπίνου κεφαλαίου

Οικονομολόγοι στις Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής στα τέλη της δεκαετίας του 1950 διαπίστωσαν, μέσα από τη μελέτη των συναρτήσεων παραγωγής (production functions) για την αμερικανική οικονομία συνολικά, ότι οι αυξήσεις στο συντελεστή εργασία και οι αυξήσεις στο συντελεστή κεφάλαιο, όπως υπολογίζονταν την εποχή εκείνη με τις ανθρωποώρες εργασίας και με την αξία του κεφαλαίου κατά περίπτωση, αντιστοιχούσαν και εξηγούσαν ένα μόνο μέρος της συνολικής οικονομικής αύξησης/μεγέθυνσης (Atkinson, 1983, σελ. 48-52· Ψαχαρόπουλος, 1999, σελ. 53-64)³. Η προέλευση του υπολοίπου ποσοστού της αύξησης παρέμεινε αναπαισιόλητη και ανεξήγητη, διάφορες δε ερμηνείες και θεωρίες προτάθηκαν για να δοθεί απάντηση αναφορικά με τον παράγοντα που προκαλούσε το πλεονάζον/το υπόλοιπο ποσοστό της αύξησης. Ορισμένοι υποστήριζαν ότι η ελλιπής εξήγηση οφειλόταν στην παράλειψη να γίνει κατάλληλη προσαρμογή των δεδομένων για την ποιοτική βελτίωση του υλικού κεφαλαίου με την ενσωμάτωση της τεχνολογικής προόδου. Άλλοι εξέφραζαν την άποψη ότι η σημαντική παράλειψη συνίστατο στη μη συμπερίληψη στη συνάρτηση παραγωγής της «οργανωτικής προόδου» ή κάποιου άλλου στοιχείου που αόριστα ονόμαζαν «ανθρώπινο παράγοντα». Οι πρώτοι οικονομολόγοι που συμπεριέλαβαν την εκπαίδευση στην προσπάθειά τους να εξηγήσουν την οικονομική μεγέθυνση ήταν οι E.F. Denison⁴ και T.W. Schultz⁵, αν και η συμβολή της εκπαίδευσης στην οικονομική ανάπτυξη μιας χώρας είχε ήδη επισημανθεί δύο αιώνες ενωρίτερα από κλασικούς οικονομολόγους, όπως ο

Adam Smith⁶. Οι έρευνες αυτές και οι σχετικές επιστημονικές συζητήσεις στη δεκαετία του 1960 έθεσαν τα θεμέλια ενός νέου επιστημονικού κλάδου ο οποίος είναι γνωστός ως *Οικονομικά της Εκπαίδευσης – Economics of Education* (Παπάς, 1997α· Παπάς, 1997β· Πεσμαζόγλου, 1987, σελ. 19-30· Ψαχαρόπουλος, 1999, σελ. 12-17).

Σε μία σειρά από πρωτοποριακές μελέτες, ο T.W. Schultz και στη συνέχεια ο G.S. Becker⁷ ανέπτυξαν την ιδέα ότι οι δαπάνες για την εκπαίδευση δεν ήταν κατά κύριο λόγο δαπάνες κατανάλωσης αλλά ουσιαστικά αποτελούσαν μία μορφή επένδυσης που συνεισέφερε στην ενίσχυση της ικανότητας του ανθρώπινου δυναμικού να παράγει περισσότερα υλικά αγαθά. Ως εκ τούτου, η εκπαίδευση αποτελούσε, τουλάχιστο σε κάποιο βαθμό, μία επένδυση σε ανθρώπινο κεφάλαιο, μία επένδυση η οποία είχε οικονομική απόδοση με τη μορφή αυξημένου προϊόντος κατά εργαζόμενο, όταν το χρησιμοποιούμενο στην παραγωγική διαδικασία κεφάλαιο παρέμενε σταθερό. Παραδοσιακά και μέχρι την εποχή εκείνη, η οικονομική ανάλυση των επενδύσεων και του κεφαλαίου έτεινε να επικεντρώνεται στο υλικό κεφάλαιο, δηλαδή στις κτιριακές εγκαταστάσεις και στο μηχανολογικό εξοπλισμό μιας παραγωγικής επιχείρησης, η αύξηση και/ή η βελτίωση των οποίων ήταν δυνατόν να δημιουργήσουν αυξημένα εισοδήματα στο μέλλον δια μέσου της αύξησης της παραγωγικής ικανότητας της επιχείρησης. Με τις απόψεις που συστηματικά διατυπώνονται στα τέλη της δεκαετίας του 1950 και στις αρχές της δεκαετίας του 1960 επισημαίνεται και προβάλλεται έντονα η άποψη ότι η εκπαίδευση βοηθά στην ενίσχυση της παραγωγικής ικανότητας των εργαζομένων κατά τον ίδιο τρόπο, όπως και η απόκτηση νέων μηχανών ή άλλων μορφών υλικού κεφαλαίου συμβάλλει στην αύξηση της παραγωγικής ικανότητας των επιχειρήσεων ή της βιομηχανίας. Κατ' αυτόν τον τρόπο εισάγεται και καθιερώνεται ουσιαστικά μία αναλογία ανάμεσα στο *υλικό/φυσικό κεφάλαιο* και στο *ανθρώπινο κεφάλαιο (human capital)* (Carline, Pissarides, Siebert and Sloane, 1985, σελ. 4-28· Cohn and Geske, 1990, σελ. 11-13· Johnes, 1993, σελ. 5-25· Paulin, 1999, σελ. 464 κ.ε.· Πεσμαζόγλου, 1987, σελ. 19-30· Rosen, 1987, σελ. 681 κ.ε.· Σαϊτή, 2000, σελ. 155-159· Sapsford and Tzannatos, 1993, σελ. 68-106· Ψαχαρόπουλος, 1999). Με τον όρο «ανθρώπινο κεφάλαιο» γίνεται αναφορά και τονίζεται το γεγονός ότι οι άνθρωποι επενδύουν στον εαυτό τους δια μέσου της εκπαίδευσης, της κατάρτισης ή άλλων δραστηριοτήτων (π.χ. με τη φροντίδα για την υγεία τους) οι οποίες αυξά-

νουν το μελλοντικό τους εισόδημα και οδηγούν σε αυξημένες αποδοχές σε ολόκληρη τη ζωή τους. Ένας εργαζόμενος δια μέσου της επένδυσης σε ανθρώπινο κεφάλαιο αυξάνει την παραγωγική του ικανότητα, μέσα δε στο πλαίσιο της ανταγωνιστικής αγοράς εργασίας ο περισσότερο παραγωγικός εργαζόμενος αμείβεται με υψηλότερο μισθό ή ημερομίσθιο (Maglen, 1990, σελ. 281). Έχει επιβεβαιωθεί και εμπειρικά ότι υπάρχει μία θετική συσχέτιση ανάμεσα στο επίπεδο της εκπαίδευσης και στα εισοδήματα από την εργασία, η θετική δε αυτή σχέση αποτελεί βασικό και ουσιαστικό στοιχείο της θεωρίας του ανθρώπινου κεφαλαίου. Ως εκ τούτου, σύμφωνα με τη θεωρία του ανθρώπινου κεφαλαίου, τόσο από τη σκοπιά των ιδιωτών όσο και από τη σκοπιά της κοινωνίας, η δαπάνη για περισσότερη εκπαίδευση είναι δυνατό να θεωρηθεί ως μία μορφή επένδυσης η οποία οδηγεί σε αυξημένα εισοδήματα από την εργασία για τα επιμέρους άτομα και σε αυξημένη συνολική παραγωγή για την κοινωνία.

Η θεωρία του ανθρώπινου κεφαλαίου έδωσε το θεωρητικό υπόβαθρο και τη βάση της επιχειρηματολογίας για μία ευρεία επέκταση και ανάπτυξη της εκπαίδευσης σε πολλές χώρες στις δεκαετίες του 1960 και του 1970 (Paulin, 1999, σελ. 466). Εάν οι δαπάνες για την εκπαίδευση συμβάλλουν τελικά στην οικονομική ανάπτυξη μίας χώρας, όπως υποστηρίζει η θεωρία του ανθρώπινου κεφαλαίου, με την αύξηση των εκπαιδευτικών δαπανών οι κυβερνήσεις των διαφόρων χωρών έχουν ταυτόχρονα τη δυνατότητα και να προωθήσουν τη συνολική οικονομική ανάπτυξη των χωρών τους και να ικανοποιήσουν τις απαιτήσεις των λαών τους για περισσότερη εκπαίδευση. Επιπρόσθετα, με την εκπαίδευση και την κατάρτιση είναι δυνατό να αντιμετωπισθεί το πρόβλημα του χαμηλού βιοτικού επιπέδου διαφόρων κοινωνικών ομάδων και τα παρεπόμενα κοινωνικά προβλήματα αφού, σύμφωνα με τη θεωρία αυτή, οι εργαζόμενοι δια μέσου της βελτίωσης του «ανθρώπινου κεφαλαίου» που διαθέτουν και της συνακόλουθης αύξησης στην παραγωγικότητά τους είναι δυνατό να επιτύχουν αύξηση των εισοδημάτων τους και βελτίωση της κοινωνικής τους θέσης.

3. Εκπαίδευση και παραγωγικότητα της εργασίας

Όπως αναπτύχθηκε στην προηγούμενη ενότητα, σύμφωνα με τη θεωρία του ανθρώπινου κεφαλαίου, η εκπαίδευση αποτελεί μία

επένδυση που αυξάνει την παραγωγικότητα των εργαζομένων, η αυξημένη δε παραγωγικότητα ανταμείβεται στην αγορά εργασίας με αυξημένες απολαβές από την εργασία. Η άποψη αυτή για συμβολή της εκπαίδευσης στην αύξηση της παραγωγικότητας των εργαζομένων⁸, αποτελεί βασική πρόταση της θεωρίας του ανθρώπινου κεφαλαίου και κατέχει κεντρική θέση στην επιχειρηματολογία από οικονομική σκοπιά υπέρ της αύξησης των δαπανών για επενδύσεις στην εκπαίδευση. Ανακύπτει όμως το ερώτημα με ποιο τρόπο η εκπαίδευση συμβάλλει στην αύξηση της παραγωγικότητας των εργαζομένων. Το ερώτημα αυτό είναι πολύ δύσκολο να απαντηθεί κατά τρόπο σαφή και ανεπίδεκτο αμφισβητήσεων αφενός εξαιτίας της πολυπλοκότητας των παραγόντων που υπεισέρχονται και επηρεάζουν την παραγωγικότητα των εργαζομένων και αφετέρου εξαιτίας των δυσκολιών να μετρηθεί η παραγωγικότητα σε όλο το φάσμα των παραγωγικών δραστηριοτήτων (Maglén, 1990, σελ. 286-287). Για το ζήτημα αυτό έχουν προταθεί διάφορες εξηγήσεις, οι οποίες δεν είναι αμοιβαία αποκλειόμενες αλλά αλληλοσυμπληρώνονται (Carnoy, 1994· Cohn and Geske, 1990, σελ. 142-145· Παπάς, 1997β· Tsang, 2000), συνοπτική δε παρουσίαση των κυριότερων από τις προτεινόμενες εξηγήσεις επιχειρείται στη συνέχεια.

α. Η μεταφορά και μετάδοση γνώσεων και δεξιοτήτων

Οι παλαιότερες προσεγγίσεις στη θεωρία του ανθρώπινου κεφαλαίου δέχονταν την άποψη ότι η εκπαίδευση και η κατάρτιση συμβάλλουν στην αύξηση της παραγωγικότητας δια μέσου της μεταφοράς και μετάδοσης γνώσεων και χρησίμων δεξιοτήτων. Με άλλα λόγια, σύμφωνα με την πρώτη αυτή εξήγηση, τα στοιχεία τα οποία προσφέρει η εκπαίδευση στους ανθρώπους και τα οποία αυξάνουν την παραγωγική τους ικανότητα είναι *γνωστικού χαρακτήρα*. Μέσα από τη διαδικασία της εκπαίδευσης τα άτομα αποκτούν γνώσεις και εξειδικευμένες δεξιότητες που σχετίζονται με την αποτελεσματικότερη χρήση και αξιοποίηση των δύο άλλων συντελεστών παραγωγής, δηλαδή του εδάφους και κυρίως του υλικού κεφαλαίου. Για παράδειγμα, ένας εργαζόμενος με υψηλότερο μορφωτικό επίπεδο είναι σε θέση να χρησιμοποιεί κατά τρόπο αποτελεσματικότερο μηχανές προηγμένης τεχνολογίας και πολύπλοκο εξοπλισμό στη διαδικασία παραγωγής, ενώ παράλληλα, γνωρίζοντας τη φύση του μηχανολογικού εξοπλισμού που χρησιμοποιεί, είναι σε θέση να φροντίζει για τη συντήρησή του.

Μέσα στο ευρύτερο πλαίσιο της «γνωστικής» αυτής θεώρησης, ορισμένοι ερευνητές δίδουν μεγαλύτερη έμφαση όχι στις ειδικές γνώσεις και δεξιότητες αλλά στις βασικές γνώσεις ανάγνωσης, γραφής και αριθμητικής που προσφέρονται και καλλιεργούνται από το σχολείο και οι οποίες είναι πολύ σημαντικές για την απόδοση των εργαζομένων στο χώρο της εργασίας, όπως αυτό επιβεβαιώνεται από σχετικές μελέτες, ιδιαίτερα στις αναπτυσσόμενες χώρες. Οι βασικές αυτές γνώσεις είναι απαραίτητες προϋποθέσεις για την επικοινωνία μέσα στη σύγχρονη κοινωνία και υποβοηθούν τους ανθρώπους να αυξήσουν την παραγωγικότητά τους, ιδιαίτερα στις περιπτώσεις όπου πρέπει να ακολουθούν οδηγίες, και κυρίως γραπτές, να τηρούν αρχεία, να διαβάζουν σχέδια και να κάνουν υπολογισμούς σχετιζόμενους με την παραγωγή και τη διανομή των αγαθών και των υπηρεσιών.

Οι δύο παραλλαγές της εξήγησης αυτής, με τη διαφορετική έμφαση που δίδουν στις ειδικές δεξιότητες και στις βασικές γνώσεις αντίστοιχα, αντανακλώνται στη μεγάλη και ατέρμονα συζήτηση, εάν η γενική ή η τεχνικοεπαγγελματική εκπαίδευση συμβάλλει περισσότερο στην αύξηση της παραγωγικότητας των εργαζομένων (Min, 1994). Οι πρώτες γενιές των υπευθύνων για τον εκπαιδευτικό προγραμματισμό του ανθρωπίνου δυναμικού έτειναν να βλέπουν το ρόλο της εκπαίδευσης να επικεντρώνεται κυρίως στην παροχή συγκεκριμένων δεξιοτήτων. Συνακόλουθα, έδιναν έμφαση στη μεγάλη εξειδίκευση δια μέσου της τεχνικής επαγγελματικής εκπαίδευσης. Η αντίληψη αυτή έχει υποχωρήσει στην εποχή μας και κυριαρχεί η άποψη ότι η επίσημη τυπική εκπαίδευση πρέπει να συμπληρώνεται με λιγότερο τυπικά συστήματα εκπαίδευσης και κατάρτισης και η τεχνική-επαγγελματική εκπαίδευση δεν πρέπει να οδηγεί σε υπερβολική εξειδίκευση.

β. Η ανάπτυξη της ικανότητας για λήψη αποφάσεων

Οι περισσότερες από τις μελέτες που έγιναν από τους οικονομολόγους για την επίδραση της εκπαίδευσης στην παραγωγικότητα των εργαζομένων είχαν ως σημείο αναφοράς το χώρο της μισθωτής εργασίας. Και τούτο, επειδή ως έμμεσο τεκμήριο της παραγωγικότητας των εργαζομένων εχρησιμοποιείτο ο μισθός των εργαζομένων, αφού στη νεοκλασική οικονομική θεωρία γίνεται δεκτό ότι οι διαφορές στην οριακή παραγωγικότητα των εργαζομένων αντανακλώνται στις διαφορές των αποδοχών ανάμεσα στους εργαζομένους (Maglen, 1990, σελ. 288 κ.ε.; Paulin, 1999, σελ.

466-467· Ψαχαρόπουλος, 1999, σελ. 46). Για τους αυτοαπασχολούμενους όμως αυτή η μέθοδος μελέτης δεν είναι δυνατό να εφαρμοσθεί και να λειτουργήσει και, δεδομένου ότι ένας πολύ σημαντικός από οικονομική σκοπιά τομέας αυτοαπασχόλησης είναι ο γεωργικός, σχετικές έρευνες έγιναν για να διερευνηθεί η σημασία της εκπαίδευσης και της κατάρτισης για την παραγωγικότητα των εργαζομένων στο γεωργικό τομέα, κυρίως σε αναπτυσσόμενες χώρες (Rosen, 1987, σελ. 686· Schultz, 1975· Welch, 1970). Οι σχετικές έρευνες επιβεβαίωσαν την άποψη ότι η εκπαίδευση έχει θετική επίδραση στην παραγωγικότητα των γεωργών και ότι ο συντελεστής απόδοσης της επένδυσης σε εκπαίδευση για τους αυτοαπασχολούμενους αγρότες είναι σημαντικός. Ειδικότερα, διαπιστώθηκε ότι αγρότες με υψηλότερο μορφωτικό επίπεδο αυξάνουν την παραγωγικότητά τους και, κατ' ακολουθία, το εισόδημά τους ως αποτέλεσμα της υιοθέτησης και αξιοποίησης εναλλακτικών τρόπων γεωργικής παραγωγής, καθώς επίσης ότι αγρότες με ανώτερο επίπεδο εκπαίδευσης είναι σε θέση να προσαρμόζονται με μεγαλύτερη ταχύτητα στις νέες τεχνολογικές εξελίξεις. Η επιπρόσθετη εκπαίδευση αυξάνει την ικανότητά τους να λαμβάνουν ορθότερες αποφάσεις σχετικά με την επιλογή των προϊόντων που θα παραγάγουν, καθώς επίσης σχετικά με τις πρώτες ύλες (φυσικές εισροές) και τις τεχνικές που θα αξιοποιήσουν για την παραγωγή των συγκεκριμένων προϊόντων. Η ικανότητα αυτή να προσαρμόζεται κάποιος στις τεχνολογικές αλλαγές και να υιοθετεί νέους τρόπους και μεθόδους στην παραγωγική διαδικασία είναι αποτέλεσμα δεξιοτήτων που αποκτώνται μέσα από τη διαδικασία της εκπαίδευσης.

Στο σημείο αυτό πρέπει να γίνει αναφορά στη διάκριση της αποδοτικότητας σε «τεχνική» αποδοτικότητα (*technical efficiency*) και σε «κατανομητική» αποδοτικότητα (*allocative efficiency*). Ο όρος «τεχνική» αποδοτικότητα⁹ αναφέρεται στη χρήση εκείνων των μεθόδων παραγωγής με τις οποίες επιτυγχάνεται η μεγιστοποίηση των παραγομένων εκροών (αγαθών ή υπηρεσιών) από μία δεδομένη ποσότητα εισροών/συντελεστών παραγωγής. Ο όρος «κατανομητική» αποδοτικότητα αναφέρεται στην επιλογή εκείνων των συντελεστών παραγωγής οι οποίοι ελαχιστοποιούν το κόστος των παραγομένων αγαθών και υπηρεσιών, ενώ ταυτόχρονα ο συνδυασμός των παραγομένων εκροών (αγαθών και υπηρεσιών) ανταποκρίνεται και ικανοποιεί δεδομένες επιθυμίες των καταναλωτών, μέσα στο πλαίσιο των διαθέσιμων πόρων και των λοιπών περιορισμών. Η έννοια της «κατανομητικής» αποδοτικότητας δηλαδή είναι

ευρύτερη και συμπεριλαμβάνει την αποδοτικότητα τόσο της παραγωγής όσο και της διανομής¹⁰.

Ο Welch, ο οποίος έκανε τις πρώτες έρευνες για τη σχέση εκπαίδευσης και παραγωγικότητας στο γεωργικό τομέα, αναφέρεται έμμεσα στους δύο προαναφερόμενους τύπους της αποδοτικότητας, όταν κάνει διάκριση ανάμεσα στο «αποτέλεσμα της εκπαίδευσης στον εργαζόμενο» (*worker's effect of education*) και στο «κατανεμητικό αποτέλεσμα της εκπαίδευσης» (*allocative effect of education*) (Maglen, 1990, σελ. 287· Moock and Addou, 1994, σελ. 244-245 και 252). Με τον όρο «αποτέλεσμα της εκπαίδευσης στον εργαζόμενο» εννοεί την οριακή παραγωγικότητα της εκπαίδευσης, την επιπλέον/επιπρόσθετη παραγωγή προϊόντος από τον εργαζόμενο/τον αγρότη για κάθε μία επιπρόσθετη μονάδα εκπαίδευσης που αυτός αποκτά, όταν οι ποσότητες των λοιπών συντελεστών παραγωγής διατηρούνται σταθερές. Αποτελεί ουσιαστικά τη συμβολή της εκπαίδευσης στην ποιοτική βελτίωση του εργαζομένου και της εργασίας του, με την έννοια ότι η εκπαίδευση επιτρέπει σε έναν εργαζόμενο να παραγάγει περισσότερο προϊόν χρησιμοποιώντας μία δεδομένη ποσότητα φυσικών εισροών. Με τον όρο «κατανεμητικό αποτέλεσμα της εκπαίδευσης» από την άλλη πλευρά, αναφέρεται στην ικανότητα του εργαζομένου/του αγρότη με υψηλότερο μορφωτικό επίπεδο να κατανοήσει πληροφόριες σχετικές με το κόστος και τα λοιπά παραγωγικά χαρακτηριστικά διαφορετικών εισροών. Ένα ουσιαστικό στοιχείο του «κατανεμητικού αποτελέσματος» είναι η ικανότητα του αγρότη με υψηλότερο επίπεδο να αξιολογήσει και να υιοθετήσει νέους επικερδείς τρόπους παραγωγής, όπως τη διαφοροποίηση της γεωργικής παραγωγής ώστε αυτή να περιλαμβάνει διάφορα γεωργικά προϊόντα, ή τη χρήση υβριδίων σπόρων με μεγαλύτερη απόδοση αντί των παραδοσιακών σπόρων. Το ανώτερο μορφωτικό επίπεδο υποβοηθεί τους εργαζομένους να λάβουν καλλίτερες αποφάσεις σχετικά με τα γεωργικά προϊόντα που θα παραγάγουν καθώς επίσης και τις πρώτες ύλες και τις τεχνικές που θα χρησιμοποιήσουν για να παραγάγουν τα συγκεκριμένα προϊόντα. Πολλοί οικονομολόγοι της εκπαίδευσης και της αγροτικής οικονομίας εκφράζουν την άποψη ότι η επιλογή του είδους των προϊόντων που θα παραχθούν και των εισροών που θα χρησιμοποιηθούν, αποτελούν την ουσία της αποδοτικής γεωργικής παραγωγής και για το λόγο αυτό το «κατανεμητικό αποτέλεσμα της εκπαίδευσης» είναι περισσότερο σημαντικό από το «αποτέλεσμα της εκπαίδευσης στον εργαζόμενο».

Από όσα έχουν αναφερθεί μέχρι τώρα προκύπτει ότι σύμφωνα με την προηγούμενη εξήγηση η εκπαίδευση με τη μετάδοση γνώσεων και δεξιοτήτων δίδει τη δυνατότητα σε έναν εργαζόμενο, χρησιμοποιώντας μία δεδομένη ποσότητα φυσικών εισροών, να αυξήσει την παραγωγή προϊόντων ή υπηρεσιών. Με άλλα λόγια, ο ίδιος ο εργαζόμενος γίνεται αποδοτικότερος μόνο και μόνο ως αποτέλεσμα της εκπαίδευσης, τηρουμένων όλων των λοιπών συντελεστών παραγωγής σταθερών. Αντίθετα, σύμφωνα με την παρούσα εξήγηση, το υψηλότερο επίπεδο εκπαίδευσης δίδει τη δυνατότητα σε κάποιον να αποκτήσει, να αναλύσει και να αξιολογήσει πληροφορίες σχετικές με το κόστος και τα παραγωγικά χαρακτηριστικά άλλων πρώτων υλών (π.χ. διαφορετικού τύπου σπόρων) και μεθόδων παραγωγής και κατ' ακολουθία να αυξήσει την παραγωγικότητά του με αποφάσεις για χρήση αποδοτικότερων μεθόδων παραγωγής και για επιλογή περισσότερο αποδοτικών προϊόντων (Psacharopoulos, 1984, σελ. 281). Με βάση τη θεώρηση αυτή κάποιος θα προσδοκούσε ότι η αύξηση της παραγωγικότητας είναι μεγαλύτερη, όταν αυτοί που αποκτούν εκπαίδευση εισέρχονται σε επαγγέλματα όπου τους παρέχεται η ευχέρεια να λαμβάνουν αποφάσεις, όπως για παράδειγμα μικροί ιδιοκτήτες αγροτικών επιχειρήσεων σε αντιδιαστολή με απλούς εργαζόμενους σε γεωργικές επιχειρήσεις και μικροί επιχειρηματίες σε αντιδιαστολή με ημικειρατευμένους εργατοτεχνίτες.

γ. Η διαμόρφωση στάσεων και μορφών συμπεριφοράς

Ενώ η κλασική θεωρία του ανθρώπινου κεφαλαίου τονίζει τη σημασία των διανοητικών/γνωστικών ικανοτήτων στην αύξηση της ατομικής παραγωγικότητας των εργαζομένων, η τρίτη αυτή εξήγηση μεταφέρει το βάρος στον *τομέα της συμπεριφοράς*, τονίζοντας τη σημασία του κοινωνικοποιητικού ρόλου της σχολικής εκπαίδευσης. Τα σχολεία λειτουργούν ως φορείς κοινωνικοποίησης των ανθρώπων και τους βοηθούν να λειτουργούν πιο αποτελεσματικά μέσα στην κοινωνία. Τα σχολεία με την ιεραρχική δομή την οποία έχουν και τις στάσεις και τις μορφές συμπεριφοράς τις οποίες προσπαθούν να καλλιεργήσουν και προσδοκούν από την πλευρά των μαθητών, προετοιμάζουν τους νέους ανθρώπους να ενσωματωθούν και να λειτουργήσουν ομαλά μέσα στο μελλοντικό εργασιακό τους περιβάλλον (Maglen, 1990, σελ. 281· Tsang, 2000, σελ. 132-133).

Το σύστημα της εκπαίδευσης καλλιεργεί, διαμορφώνει και α-

ναπτύσσει χαρακτηριστικά της προσωπικότητας των νέων ανθρώπων που συσχετίζονται άμεσα με την παραγωγικότητα. Μέσα στα χαρακτηριστικά αυτά περιλαμβάνονται η ακρίβεια και η συνέπεια στην εκτέλεση των καθηκόντων τους, καθώς επίσης η υπακοή και ο σεβασμός προς τους ανωτέρους και προς όσους ασκούν εξουσία. Επιπρόσθετα, οι μαθητές μέσα από το σύστημα της εκπαίδευσης μαθαίνουν ότι στις σύγχρονες κοινωνίες και οικονομίες η αναγνώριση και η ανταμοιβή συνδέονται άμεσα με την παραγωγικότητα κάθε ανθρώπου και ότι η κοινωνική κινητικότητα καθορίζεται από την προσπάθεια και την απόδοση καθενός στο σχολείο και στο χώρο εργασίας. Τέλος, οι νέοι οι οποίοι έχουν φοιτήσει στο σχολείο μαθαίνουν να συμπεριφέρονται και να λειτουργούν περισσότερο αποτελεσματικά μαζί με άλλους μέσα στο πλαίσιο μιας ομάδας. Με αυτόν τον τρόπο, η παρακολούθηση της σχολικής εκπαίδευσης δημιουργεί την προδιάθεση στα νεαρά άτομα να αποδεχθούν τους όρους και τις κοινωνικές σχέσεις που κυριαρχούν στους χώρους εργασίας και που χαρακτηρίζουν τη σύγχρονη οργάνωση της εργασίας.

δ. Η δημιουργία του υποβάθρου και των προϋποθέσεων για περαιτέρω εκπαίδευση

Η τελευταία αυτή εξήγηση υποστηρίζει ότι η συμβολή της τυπικής εκπαίδευσης στην αύξηση της παραγωγικότητας των εργαζομένων έγκειται στο ότι αυτή διαμορφώνει τις προϋποθέσεις και λειτουργεί ως υπόβαθρο για περαιτέρω εκπαίδευση και κατάρτιση (G. Psacharopoulos, 1984, σελ. 344). Σε έναν κόσμο διαρκώς μεταβαλλόμενο, η εκμάθηση του τρόπου με τον οποίο αποκτά κάποιος γνώσεις και δεξιότητες είναι εξ ίσου σημαντική με την εκπαίδευση και την εκμάθηση συγκεκριμένων γνώσεων και δεξιοτήτων σχετικά με το τι να κάνει κάποιος. Η εκπαίδευση ουσιαστικά αλλάζει τους ανθρώπους δια μέσου και των δύο αυτών. Η μετάδοση συγκεκριμένων γνώσεων και πληροφοριών είναι συμπληρωματική στα αποτελέσματά της με την εκπαίδευση και τη διαπαιδαγώγηση των ανθρώπων στο πώς να μαθαίνουν και να αποκτούν νέες γνώσεις και δεξιότητες.

Ένα καλό υπόβαθρο γενικής παιδείας και η επιτυχής ανταπόκριση στις απαιτήσεις της σχολικής εκπαίδευσης δημιουργούν τις προϋποθέσεις και διευκολύνουν τη δια βίου μάθηση. Είναι ευρύτερα γνωστή η διάκριση ανάμεσα στη γενική και στην ειδική κατάρτιση¹¹ και στην εποχή μας όλο και περισσότερο δίδεται έμφα-

ση στην ανάγκη οι νέοι να αποκτήσουν κατά τη διάρκεια της φοίτησής τους στο σχολείο ένα στέρεο υπόβαθρο γενικής παιδείας το οποίο μελλοντικά θα αποτελέσει τη βάση πάνω στην οποία θα οικοδομηθεί η κατά περίπτωση απαραίτητη εξειδίκευση και κατάρτιση.

4. Εναλλακτικές θεωρήσεις των σχέσεων εκπαίδευσης και οικονομίας

Παρά την κυρίαρχη θέση της θεωρίας του ανθρώπινου κεφαλαίου τόσο στην κοινότητα των ακαδημαϊκών και των ερευνητών όσο και στους κύκλους των υπευθύνων για την εκπαιδευτική πολιτική και τον εκπαιδευτικό προγραμματισμό αυτή δεν παραμένει χωρίς αμφισβητήσεις. Οι επικριτές της υποστηρίζουν ότι η εκπαίδευση δε συμβάλλει καθόλου στην αύξηση της παραγωγικής ικανότητας των ανθρώπων αλλά απλώς λειτουργεί ως ένας μηχανισμός διαλογής (screening device/mechanism) («φίλτρο»), ο οποίος δια μέσου των τίτλων σπουδών που απονέμονται παρέχει στους εργοδότες τη δυνατότητα να διαχωρίζουν τους ανθρώπους και να εντοπίζουν τα άτομα με τις περισσότερες ικανότητες ή με τα προσωπικά εκείνα χαρακτηριστικά τα οποία κάνουν τους ανθρώπους περισσότερο παραγωγικούς. Η θεωρία για την εκπαίδευση ως μηχανισμό διαλογής περιλαμβάνει ένα ευρύτερο φάσμα θεωριών οι οποίες, με διάφορες παραλλαγές, έχουν ως κοινό παρονομαστή την αμφισβήτηση της βασικής υπόθεσης της θεωρίας του ανθρώπινου κεφαλαίου, ότι δηλαδή η εκπαίδευση συμβάλλει στην αύξηση της παραγωγικότητας του ανθρώπου. Η θεωρία αυτή αποδέχεται την εμπειρική διαπίστωση της θετικής σχέσης ανάμεσα στα εισοδήματα από την εργασία και την εκπαίδευση, η εξήγηση όμως την οποία δίδει είναι τελείως διαφορετική (Carline, Pissarides, Siebert and Sloane, 1985, σελ. 51-59· Cohn and Geske, 1990, σελ. 58-63· Johnes, 1993, σελ. 18-22· Maglen, 1990· Παπάς και Ψαχαρόπουλος, 1989· Paulin, 1999, σελ. 466-467· Rosen, 1987, σελ. 685-687· Sapsford and Tzannatos, 1993, σελ. 88-90· Ψαχαρόπουλος, 1999, σελ. 48-51).

Οι άνθρωποι, σύμφωνα με τη θεωρία αυτή, διαφέρουν μεταξύ τους ως προς την παραγωγικότητά τους, η οποία προσδιορίζεται από τα προσωπικά χαρακτηριστικά καθενός και δεν επηρεάζεται από την εκπαίδευση. Σε μια αγορά εργασίας με ατελή ενημέρω-

ση και πληροφόρηση οι εργοδότες δεν είναι δυνατό να γνωρίζουν ή να διαπιστώσουν εκ των προτέρων την παραγωγικότητα των νέων εργαζομένων που θέλουν να προσλάβουν και, ως εκ τούτου, είναι υποχρεωμένοι να βασισθούν σε ορισμένα ενδεικτικά τεκμήρια σχετικά με τις ικανότητες των πιθανών μελλοντικών υπαλλήλων τους. Σύμφωνα με τη θεωρία αυτή, η εκπαίδευση, με τους τίτλους σπουδών που χορηγεί, προσφέρει στους εργοδότες χρήσιμες πληροφορίες για να εντοπίσουν και να αναγνωρίσουν τα άτομα με την πιθανολογούμενη υψηλότερη παραγωγικότητα. Στο βαθμό που η εκπαίδευση θεωρείται ως ένα αξιόπιστο τεκμήριο για τις προσωπικές ικανότητες και, συνακόλουθα, για την παραγωγικότητα των υποψηφίων για πρόσληψη, οι εργοδότες δίδουν υψηλότερους μισθούς στους εργαζομένους με υψηλότερη μόρφωση. Ενώ όμως η εκπαίδευση υποβοηθεί στη διάκριση και στον εντοπισμό των ατόμων με μεγαλύτερη παραγωγικότητα και των ατόμων με μικρότερη παραγωγικότητα, σύμφωνα με τους υποστηρικτές της θεωρίας αυτής, η εκπαίδευση δεν επηρεάζει την παραγωγικότητα των ανθρώπων, αφού αυτή θεωρείται αυστηρά προσωπικό χαρακτηριστικό. Όσοι από τη φύση τους είναι περισσότερο ικανοί έχουν ένα ουσιαστικό πλεονέκτημα και προβάδισμα για κάθε εργασία σε σχέση με αυτούς που είναι λιγότερο ικανοί. Η διαπιστωμένη σχέση ανάμεσα στην εκπαίδευση και στους μισθούς είναι αποτέλεσμα του *διαγνωστικού/επιβεβαιωτικού της παραγωγικότητας* και όχι του *αυξητικού της παραγωγικότητας* ρόλου της εκπαίδευσης, όπως δέχεται η θεωρία του ανθρωπίνου κεφαλαίου.

Η θεωρία αυτή που αμφισβητεί τη θετική σχέση εκπαίδευσης και παραγωγικότητας απορρίπτεται από τους περισσότερους οικονομολόγους (Carline, Pissarides, Siebert, and Sloane, 1985, σελ. 64· Cohn and Geske, 1990, σελ. 59-60· Johnes, 1993, σελ. 21-22· Sapsford and Tzannatos, 1993, σελ. 89-90· Ψαχαρόπουλος, 1999, σελ. 48-51). Αν και μία περισσότερο μετριοπαθής («ήπια») εκδοχή της θεωρίας για την εκπαίδευση ως μηχανισμό διαλογής είναι ορθή και γίνεται αποδεκτή, αφού οι εργοδότες πράγματι χρησιμοποιούν τους τίτλους σπουδών ως έμμεσα τεκμήρια άλλων προσωπικών χαρακτηριστικών των ανθρώπων, στην πλέον απόλυτη («σκληρή») εκδοχή της, που υποστηρίζει ότι η εκπαίδευση δεν έχει καμία αυξητική επίδραση στην παραγωγικότητα των ανθρώπων, δε γίνεται αποδεκτή. Δύο σημεία κυρίως αναφέρονται ως αντεπιχειρήματα: α) εάν η εκπαίδευση δε συμβάλλει καθόλου στην αύξηση της παραγωγικότητας των εργαζομένων και οι τίτλοι

σπουδών χρησιμοποιούνται απλώς και μόνο για το διαχωρισμό των ανθρώπων που είναι περισσότερο παραγωγικοί από τη φύση τους, είναι πολύ δύσκολο να κατανοήσει κάποιος, γιατί μέχρι σήμερα δεν έχει εφευρεθεί και αναπτυχθεί ένας λιγότερο δαπανηρός τρόπος (π.χ. δια μέσου κάποιων tests) για την αναγνώριση και τον εντοπισμό των ανθρώπων με τις περισσότερες ικανότητες και τα επιθυμητά για τις επιμέρους εργασίες χαρακτηριστικά, β) εάν η εκπαίδευση δεν επηρεάζει την παραγωγική ικανότητα, είναι απορίας άξιο, γιατί οι αυτοαπασχολούμενοι/οι ελεύθεροι επαγγελματίες, των οποίων οι αποδοχές δεν προσδιορίζονται από εργοδότες με βάση τους τίτλους σπουδών, επιδιώκουν και αποκτούν επίπεδο εκπαίδευσης ίσον προς, εάν όχι υψηλότερο από, το επίπεδο των μισθωτών.

Η εκπαίδευση είναι δυνατό να λειτουργεί ταυτόχρονα και ως αυξητικός της παραγωγικότητας παράγοντας και ως έμμεσο τεκμήριο των προσωπικών ικανοτήτων. Ως εκ τούτου, η θεωρία του ανθρωπίνου κεφαλαίου και η θεωρία για την εκπαίδευση ως μηχανισμός διαλογής δεν είναι αμοιβαία αποκλειόμενες, με εξαίρεση προφανώς την ακραία και απόλυτη («σκληρή») εκδοχή της δεύτερης η οποία απορρίπτει κάθε επίδραση της εκπαίδευσης στην παραγωγικότητα των εργαζομένων. Το μεγάλο ερώτημα και οι συζητήσεις αφορούν στη σχετική σημασία και βαρύτητα του ρόλου της εκπαίδευσης ως αυξητικού ή διαγνωστικού/επιβεβαιωτικού της παραγωγικότητας παράγοντα, εάν, δηλαδή, οι τίτλοι σπουδών που χορηγούνται στους ανθρώπους διαχωρίζουν αυτούς με βάση κάποιες προϋπάρχουσες προσωπικές ικανότητες ή με βάση κάποιες εκ των υστέρων αποκτηθείσες ικανότητες, στην ανάπτυξη των οποίων έχει συμβάλει και η εκπαίδευση¹². Άλλωστε, οι πληροφορίες που αποτυπώνονται στους τίτλους σπουδών ως επιστέγασμα της εκπαιδευτικής διαδικασίας είναι πολύτιμες από κοινωνικής πλευράς. Χωρίς αυτές η αγορά εργασίας θα έπρεπε να επινοήσει μεθόδους για να αντιμετωπίσει το πρόβλημα της βέλτιστης αρχικής κατανομής των εργαζομένων στις διάφορες θέσεις εργασίας δια μέσου της διαδοχικής επανατοποθέτησής τους σε ποικίλες θέσεις εργασίας, σύμφωνα με τις πληροφορίες που θα αναδύονταν από την καθημερινή εμπειρία σχετικά με την επίδοσή τους και την παραγωγικότητά τους σε κάθε θέση εργασίας.

5. Επιλογικές επισημάνσεις

Από την επισκόπηση της πλούσιας σχετικής βιβλιογραφίας, συνοπτική παρουσίαση της οποίας επιχειρήθηκε στην παρούσα μελέτη, προκύπτει ότι η θετική σχέση ανάμεσα στην εκπαίδευση και στην οικονομική ανάπτυξη μιας χώρας είναι γενικά αποδεκτή. Το ανθρώπινο και το υλικό κεφάλαιο αλληλοσυμπληρώνονται στη διαδικασία της οικονομικής ανάπτυξης και μεγέθυνσης. Η θετική αυτή συνεισφορά της εκπαίδευσης ανάγεται στη βελτίωση του ανθρώπινου δυναμικού δια μέσου της αύξησης της παραγωγικής του ικανότητας. Πρέπει όμως να επισημανθεί ότι η υπερβολική αισιοδοξία σχετικά με τη συμβολή της εκπαίδευσης στην κοινωνικοοικονομική ανάπτυξη μιας χώρας, που χαρακτήριζε τους οικονομολόγους της εκπαίδευσης κατά τις δύο πρώτες δεκαετίες μετά το δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο, διήλθε στη συνέχεια από μία φάση εντόνου σκεπτικισμού στο τέλος της δεκαετίας του 1970, έως ότου αποκατασταθεί τελικά μία ισορροπία και η θεώρηση των σχέσεων αυτών γίνει σήμερα περισσότερο μετριοπαθής και συγκρατημένη. Η μετάπτωση αυτή υπήρξε αποτέλεσμα του γεγονότος ότι η σχέση ανάμεσα στην εκπαίδευση και στην οικονομική ανάπτυξη μιας χώρας, η οποία αρχικά αντιμετωπιζόταν ως μια απλή σχέση αιτίου και αποτελέσματος, θεωρείται σήμερα ως μία αρκετά πολύπλοκη σχέση, εξαρτώμενη από πολλούς και ποικίλους παράγοντες, η πλήρης και ακριβής αλληλεπίδραση των οποίων δεν είναι σαφής και πλήρως κατανοητή.

Το γεγονός ότι αυτή η θετική σχέση εκπαίδευσης και οικονομίας δεν επιβεβαιώνεται, σε ορισμένες περιπτώσεις είναι δυνατό να οφείλεται σε λανθασμένες επιλογές που απορρέουν από την πολυπλοκότητα της σχέσης αυτής. Για παράδειγμα, είναι ενδεχόμενο να γίνονται υπερβολικές επενδύσεις στην εκπαίδευση όπως, αναλογικά, είναι δυνατό να γίνονται υπερβολικές επενδύσεις στις εγκαταστάσεις και στο μηχανολογικό εξοπλισμό των επιχειρήσεων, ή να γίνονται επενδύσεις σε λάθος κατεύθυνση ή σε λανθασμένο τύπο εκπαίδευσης. Η εκπαίδευση συνιστά ένα μείζονα και καθοριστικό παράγοντα για την ανάπτυξη μίας χώρας υπό την προϋπόθεση ότι προσαρμόζεται κατά τρόπο κατάλληλο στις αναπτυξιακές ανάγκες αυτής και ότι το ανθρώπινο κεφάλαιο που δημιουργείται αξιοποιείται αποτελεσματικά. Ως εκ τούτου είναι αδιανόητο για μία χώρα, λόγω λαθών που ενδεχομένως έχουν γίνει σε κάποιες άλλες χώρες ή σε κάποιες άλλες χρονικές περιόδους, να προωθεί πολιτικές οικονομικής και κοινωνικής ανάπτυξης χωρίς

ταυτόχρονα να λαμβάνει μέριμνα για να εξασφαλίσει το ανάλογο επίπεδο εκπαίδευσης για τον πληθυσμό της. Και αυτό είναι περισσότερο αδιανόητο να συμβαίνει στην εποχή μας που χαρακτηρίζεται από μεγάλη ανάπτυξη της τεχνολογίας και από ταχύτατη εξέλιξη των επιστημονικών γνώσεων. Η παρατήρηση αυτή έχει ιδιαίτερη σημασία για τις αναπτυσσόμενες χώρες, όπου η προσφορά εκπαιδευμένου εργατικού δυναμικού είναι σχετικά περιορισμένη.

Υπό το πρίσμα αυτό, στην εποχή μας προσλαμβάνουν ιδιαίτερη σημασία οι τομείς του επαγγελματικού προσανατολισμού και της δια βίου εκπαίδευσης για την αποτελεσματικότερη συμβολή της εκπαίδευσης στην ανάπτυξη του ανθρώπινου δυναμικού. Σήμερα γίνεται δεκτό ότι σημαντική συμβολή στην ανάπτυξη του ανθρώπινου δυναμικού είναι δυνατό να προέλθει και από εκπαιδευτικές δραστηριότητες που λαμβάνουν χώρα εκτός του συστήματος της τυπικής εκπαίδευσης, είτε στο χώρο της εργασίας είτε μέσα στο πλαίσιο προγραμμάτων άτυπης επαγγελματικής κατάρτισης. Η δια βίου εκπαίδευση αναφέρεται στη διαμόρφωση προστύπων και δομών μεταδευτεροβάθμιας εκπαίδευσης και κατάρτισης, που παρέχουν ένα ευρύ φάσμα επιλογών για εκπαίδευση και κατάρτιση που είναι διαθέσιμες σε όλη τη διάρκεια της ζωής του ανθρώπου και όχι μόνο στις δύο-τρεις πρώτες δεκαετίες της ζωής του. Κατ' αυτόν τον τρόπο, η δια βίου εκπαίδευση λειτουργεί συμπληρωματικά προς την τυπική εκπαίδευση και καθιστά τη συμβολή της στην ανάπτυξη του ανθρώπινου δυναμικού περισσότερο αποτελεσματική. Από την άλλη πλευρά, ο επαγγελματικός προσανατολισμός εκφράζει μία προσπάθεια να εναρμονισθεί πληρέστερα και να συντονισθεί ακριβέστερα ο χώρος και ο κόσμος της σχολικής εκπαίδευσης με το χώρο και τον κόσμο της εργασίας. Η αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας εξαρτάται από τα προσόντα, τις γνώσεις και τις δεξιότητες που αποκτά ένας εργαζόμενος κατά τη διάρκεια της εκπαίδευσής του, τις απαιτήσεις σε γνώσεις και δεξιότητες κάθε θέσης εργασίας και, κυρίως, από την αντιστοιχία ανάμεσα στα προσόντα κάθε εργαζομένου και στις απαιτήσεις της αντίστοιχης θέσης εργασίας. Για τη μεγιστοποίηση της αντιστοιχίας αυτής ιδιαίτερη σημασία προσλαμβάνει η προσπάθεια για επαγγελματική καθοδήγηση των νέων, η ενημέρωσή τους σχετικά με τη φύση, τις ιδιαιτερότητες και τη διαθεσιμότητα των θέσεων εργασίας, καθώς επίσης και για τα χαρακτηριστικά της προσωπικότητας των ιδίων των νέων και τις κλίσεις τους, ώστε αυτοί να αποκτήσουν μια περισσότερο αντικειμενική

εικόνα, να κατανοήσουν το τι πρέπει να προσδοκούν από την αγορά εργασίας και να προσαρμόσουν τις εκπαιδευτικές τους επιλογές ανάλογα.

Σημειώσεις

1. Πρβλ. τα άρθρα 1 §1, 3 §1, 4 §1, 5 §1 και 6 §1 του Ν. 1566/85 όπου αναφέρονται οι σκοποί της πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης γενικά και του νηπιαγωγείου, του δημοτικού σχολείου, του γυμνασίου και του λυκείου ειδικότερα.

2. Για τους κοινωνικούς επιστήμονες η σχέση εκπαίδευσης και οικονομίας/αγοράς εργασίας είναι ένα σημαντικό αίνιγμα που πρέπει να εξηγηθεί και να κατανοηθεί, ενώ για τους υπευθύνους του εκπαιδευτικού προγραμματισμού η κατανόηση της σχέσης είναι σημαντική προϋπόθεση για το σχεδιασμό και την προώθηση εκπαιδευτικών μεταρρυθμίσεων με σκοπό την καλύτερη προετοιμασία των νέων για την αγορά εργασίας.

3. Ο όρος «οικονομική αύξηση/μεγέθυνση» αναφέρεται μόνο στην ποσοτική αύξηση του Ακαθαρίστου Εγχωρίου Προϊόντος (ΑΕΠ) και είναι στενότερος του όρου «οικονομική ανάπτυξη», ο οποίος αναφέρεται τόσο στην ποσοτική αύξηση όσο και στη διανομή του ΑΕΠ (Σαΐτη, 2000, σελ. 119-120).

4. Το κλασικό έργο του E.F. Denison με τίτλο *The Sources of Economic Growth in the United States* δημοσιεύθηκε το 1962 στη Νέα Υόρκη από την Επιτροπή για την Οικονομική Ανάπτυξη (Committee for Economic Development).

5. Το κλασικό έργο του T.W. Schultz με τίτλο *The Economic Value of Education* δημοσιεύθηκε το 1963 στη Νέα Υόρκη από τον εκδοτικό οίκο Columbia University Press. Το έργο αυτό έχει μεταφραστεί στα ελληνικά από τον Γ. Κουτσουμάρη και δημοσιεύθηκε το 1971 στην Αθήνα με τίτλο *Η Οικονομική Αξία της Εκπαιδεύσεως* από τον εκδοτικό οίκο Παπαζήση.

6. Σύμφωνα με το Γ. Ψαχαρόπουλο (1999), σελ. 13, ο Adam Smith στο κλασικό του έργο *Ο Πλούτος των Εθνών* περιφραστικά είπε ότι «η μόρφωση ή η κατάρτιση ενός εργαζομένου για να γίνει ειδικευμένος στοιχίζει στον εργαζόμενο ή την επιχείρηση ένα ποσό χρημάτων αλλά αυτά τα χρήματα ανακάμπτονται συν τω χρόνω με κέρδος, διότι ο ειδικευμένος εργάτης είναι πιο παραγωγικός από τον ανειδίκευτο» (πρβλ. Cohn and Geske, 1990, σελ. 14· Rosen, 1987, σελ. 682).

7. Το κλασικό έργο του G.S. Becker με τίτλο *Human Capital - A Theoretical and Empirical Analysis with Special Reference to Education* δημοσιεύθηκε το 1964 στη Νέα Υόρκη από την Εθνική Υπηρεσία Οικονομικής Έρευνας (National Bureau of Economic Research) των ΗΠΑ.

8. Στο πεδίο της οικονομικής επιστήμης η παραγωγικότητα ορίζεται γε-

νικά ως ο λόγος των εκροών, δηλαδή των παραγομένων αγαθών και υπηρεσιών, προς μία ή προς όλες μαζί τις εισροές, δηλαδή τους συντελεστές παραγωγής/τους υλικούς και ανθρωπίνους πόρους που αξιοποιούνται στην παραγωγική διαδικασία, εκφραζομένους σε πραγματικούς όρους (Conti and College, 1996, σελ. 4144 κ.ε.; Kendrick, 1982, σελ. 787 κ.ε.; Macaron, 1982, σελ. 15-17; Χυτήρης, 2001, σελ. 317-318; Wilson, 1999, σελ. 918 κ.ε.).

9. Η κατανομητική αποδοτικότητα είναι ευρύτερα γνωστή και ως «οικονομική αποδοτικότητα» (*economic efficiency*) ή «κατά Pareto αποδοτικότητα» (*Pareto Efficiency*) (Shim and Siegel, 1995, σελ. 119).

10. Η τεχνική αποδοτικότητα είναι αναγκαίος αλλά όχι επαρκής όρος για τη συνολική αποδοτικότητα μιας οικονομίας. Μία οικονομία είναι δυνατό να ευημερεί περισσότερο με την παραγωγή του κατάλληλου και επιθυμητού μίγματος/συνδυασμού αγαθών και υπηρεσιών που παράγονται όμως κατά τρόπο τεχνικά μη αποδοτικό και να ευημερεί λιγότερο με την παραγωγή ενός ανεπιθυμητού μίγματος/συνδυασμού αγαθών και υπηρεσιών έστω και αν παράγονται κατά τον τεχνικά αποδοτικότερο τρόπο (Black, 1997, σελ. 463; Rutherford, 1992, σελ. 12 και 457; Shim and Siegel, 1995, σελ. 119-120).

11. Πρβλ. την κλασική διάκριση ανάμεσα σε «γενικό» και «ειδικό» ανθρώπινο κεφάλαιο, αρχικός εισηγητής της οποίας υπήρξε ο G.S. Becker (Johnes, 1993, σελ. 14-18).

12. Ουσιαστικά με τη θεωρία για την εκπαίδευση ως «μηχανισμό διαλογής» τίθεται και πάλι επί τάπητος το κλασικό ζήτημα, εάν η ανθρώπινη ικανότητα είναι έμφυτη ή επίκτητη (Sapsford and Tzannatos, 1993, σελ. 89).

Βιβλιογραφία

- Atkinson G.B., *The Economics of Education*, Hodder and Stoughton, London, 1983.
- Black J., *A Dictionary of Economics*, Oxford University Press, Oxford, 1997.
- Carline D., Pissarides C.A., Siebert W.S. and Sloane P.J., *Labour Economics*, Longman, London, 1985.
- Carnoy M., «Education and Productivity», στο T. Husen and T. Neville Postlethwaite (eds), *The International Encyclopedia of Education*, second edition, Pergamon Press, Oxford, 1994.
- Cohn E. and Geske T., *The Economics of Education*, third edition, Pergamon Press, Oxford, 1990.
- Conti R. and College B., «Productivity», στο Warner M. (ed.), *International Encyclopedia of Business and Management*, Routledge, London, 1996.
- Dean E. (ed.), «Introduction», στο Dean, E. (ed.), *Education and Economic Productivity*, Ballinger, Cambridge MA, 1984.

- Johnes G., *The Economics of Education*, MacMillan, London, 1993.
- Kendrick J.W., «Productivity», στο Greenwald D. (ed.), *Encyclopedia of Economics*, McGraw, Hill Book Company, New York, 1982.
- Macarov D., *Worker Productivity: Myths and Reality*, SAGE Publications, Beverly Hills, 1982.
- Maglen L.R., «Challenging the Human Capital Orthodoxy: The Education Productivity Link Reexamined», *Economic Record*, τόμ. 66, 1990, σελ. 281-294.
- Min W., «Vocational Education and Training», στο T. Husen and T. Neville Postlethwaite (eds), *The International Encyclopedia of Education*, second edition, Pergamon Press, Oxford, 1994.
- Moock P.R. and Addou H., «Agricultural Productivity and Education», στο T. Husen and T. Neville Postlethwaite (eds), *The International Encyclopedia of Education*, second edition, Pergamon Press, Oxford, 1994.
- Παπάς Γ., «Η Οικονομική Διάσταση και Σημασία της Εκπαίδευσης», *Εργασία*, τεύχ. 13, Νοέμβριος 1997, σελ. 42-45.
- Παπάς Γ., «Τα Οικονομικά της Εκπαίδευσης στις Παιδαγωγικές Σχολές στην Ελλάδα», *Τα Εκπαιδευτικά*, τεύχ. 43, 1997β, σελ. 102-106.
- Παπάς Γ. και Ψαχαρόπουλος Γ., «Από τα Γενικά Λύκεια στα ΤΕΙ: Ποιός Πάει σε Αυτά και Γιατί;», *Εκπαίδευση και Επάγγελμα*, τόμ. 2, 1989, σελ. 9-18.
- Papas G. and Psacharopoulos G., «The Transition from School to the University under Restricted Entry: A Greek Tracer Study», *Higher Education*, τόμ. 16 1987, σελ. 481-501.
- Paulin E.A., «Human Capital», στο O' Hara P.A. (ed.), *Encyclopedia of Political Economy*, Routledge, London, 1999.
- Petridou E. and Sarri K., «Evaluation Research in Business Schools: Students' Rating Myth», *International Journal of Educational Management*, τόμ. 18, 2004, σελ. 152-159.
- Πεσμαζόγλου Στ., *Εκπαίδευση και Ανάπτυξη στην Ελλάδα, 1948-1985: Το Ασύμπτωτο μιας Σχέσης*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα, 1987.
- Psacharopoulos G., «The Contribution of Education to Economic Growth: International Comparisons», στο Kendrick J.W. (ed.), *International Comparisons of Productivity and Causes of the Slowdown*, Ballinger, Cambridge MA, 1984.
- Rosen S., «Human Capital», στο Eatwell J., Milgate M. and Newman P. (eds), *The New Palgrave: A Dictionary of Economics*, MacMillan, Press, London, 1987.
- Rutherford D., *Routledge Dictionary of Economics*, Routledge, London, 1992.
- Σαΐτη Α., *Εκπαίδευση και Οικονομική Ανάπτυξη*, εκδ. Τυπωθήτω, Αθήνα, 2000.
- Sapsford D. and Tzannatos Z., *The Economics of the Labour Market*, MacMillan, London, 1993.

- Saunders M., «Understanding Education and Work», στο Moon B., Ben-Peretz M. and Brown S. (eds), *Routledge International Companion to Education*, Routledge, London, 2000.
- Shim J.K., *Dictionary of Economics*, John Willy and Sons, New York, 1995.
- Schultz T.W., «The Value of the Ability to Deal with Disequilibria», *Journal of Economic Literature*, τόμ. 13, 1975, σελ. 827-846.
- Tsang M.C., «The Economics and Resourcing of Education», στο Moon B., Ben-Peretz M. and Brown S. (eds), *Routledge International Companion to Education*, Routledge, London, 2000.
- Χυτήρης Λ., «Η Καταλληλότητα της Παραδοσιακής Έννοιας της Παραγωγικότητας στον Τομέα των Υπηρεσιών», στο Ηγουμενάκης Ν. και Λύτρας Π., *Παραγωγικότητα, Απασχόληση και Τεχνολογική Εκπαίδευση*, εκδ. Παπαζήσης, Αθήνα, 2001.
- Ψαχαρόπουλος Γ., *Οικονομική της Εκπαίδευσης*, εκδ. Παπαζήσης, Αθήνα, 1999.
- Welch F., «Education in Production», *The Journal of Political Economy*, τόμ. 78, 1970, σελ. 35-59.
- Wilson S.R., «Productivity», στο O' Hara P.A. (ed.), *Encyclopedia of Political Economy*, Routledge, London, 1999.

